УДК 94 (477) ”19” 364

Ілляшенко Ю.Ю., Черкаський державний технологічний університет

Ілляшенко Юлія Юріївна (1972 р.н.). Закінчила факультет української філології Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького (1996 р.). Аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. Коло наукових інтересів – *історія України, історичне краєзнавство, соціологія.*

Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, що залишилися без батьківської опіки (90-ті рр. XX ст.)

У статті розглядаються основні фактори сирітства як біологічного та соціального явища; висвітлюються основні форми соціального захисту дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування.

In the article the main factors of orphanheed as biological and social phenomenon are considered. The main forms of social treatment of orphan children and children who were left without parental guardianship are researched.

Соціальна захищеність дитинства є одним із основних показників цивілізованості суспільства. Адже діти – це категорія населення, яка не має змоги самостійно захищати свої права й потреби, цілком перебуваючи під опікою дорослих. В особливій мірі це проявляється, коли мова йде про дітей-сиріт або дітей, які з тієї чи іншої причини залишилися без опіки батьків.

Питання соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, не стало об’єктом спеціального наукового дослідження. Цій темі приділялася побіжна увага лише в ряді монографічних досліджень, які розглядають питання становища дітей в комплексі, не виділяючи в окремий напрямок становище дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківської опіки [1; 2]. Виключенням з цього є лише видання відповідних соціальних служб, матеріали Українського Інституту соціальних досліджень (учасника проекту “Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину в Україні”), які певним чином досліджували дану проблему.

У 90-х роках минулого століття в Україні особливо гостро постала проблема сирітства, зокрема соціального, що являє собою явище, зумовлене відхиленням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов’язків стосовно дитини, яка не досягла повноліття. Так, з 90 тисяч дітей, що залишилися без батьківської опіки, лише 10% є біологічними сиротами, інші ж 90% дітей – це сироти при живих батьках, які відмовилися від виконання своїх батьківських обов’язків або були позбавлені державою батьківських прав [3].

Соціальне сирітство спричинене рядом факторів, які можна розділити на три основні групи: соціально-економічні; морально-етичні; психологічні.

Розглянемо, які соціально-економічні фактори можуть призвести до зубожіння сімей і, як наслідок, до позбавлення дітей можливості жити й виховуватися в сім’ї, отримувати батьківську любов і турботу. Насамперед, до цих факторів можна віднести смерть одного з батьків, що супроводжується зменшенням матеріальних статків сім’ї. Наступним фактором є розлучення батьків, яке може мати не лише соціально-економічні, але й соціально-психологічні наслідки. До соціально-економічних факторів соціального сирітства належать також безробіття обох чи одного з батьків або ж відсутність постійного місця роботи. Відсутність постійного житла також часто стає причиною влаштування дітей до

державних закладів опіки.

На вихід дітей із сім'ї впливають морально-етичні фактори, до яких відносяться антисоціальний спосіб життя, перебування батьків у місцях позбавлення волі внаслідок здійснення ними кримінальних злочинів; прояви фізичного, емоційного (психологічного), сексуального насильства над дітьми з боку батьків чи інших членів родини, наслідками яких є неповноцінний, деформований розвиток особистості дитини, занижена самооцінка, девіантна поведінка, спроби суїциду.

Існує ряд психологічних факторів інституціалізації дітей. Серед них, насамперед, можна виділити раннє позашлюбне материнство, дисфункційність сім'ї, ознаки якої проявляються у неповних, новоутворених, багатодітних сім'ях. Міжособистісні конфлікти, нездорова емоційна атмосфера в сім'ї, деформація сімейних стосунків, основними причинами яких є матеріальні нестатки і, як результат, постійна психологічна напруга дорослих, пов'язана з невпевненістю у власному майбутньому та майбутньому своїх дітей, у 50% випадків є безпосередніми чинниками виходу дітей із сім'ї.

Причини позбавлення дітей батьківської опіки є досить різноманітними, але, як правило, вони взаємопов'язані, мають причинно-наслідковий характер. Вони порушують одне з основних прав дитини, проголошених у відповідній Конвенції (Конвенція про права дитини була прийнята і відкрита для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 року; в Україні набула чинності з 27 вересня 1991 року): "... дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння". Але, як свідчить статистика, в 90-х роках XX ст. в Україні існувала тенденція постійного збільшення кількості соціальних сиріт. Так, кількість біологічних і соціальних сиріт, які навчалися у школах-інтернатах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, на початок 1995 -1996 навчального року становила 8582 особи, 1996-1997 н. р. – 9513, 1997-1998 н. р. – 10345, 1998-1999 н. р. – 10665, 1999-2000 н. р. – 11150 осіб [4]. За даними Міністерства освіти і науки України, у 1999 році загальна кількість дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, досягла 103400 осіб [5].

Згідно зі статтею 52 Конституції України "утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу"[6], що повністю відповідає вимогам статті 20 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини: "Дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення, має право на особливий захист і допомогу, що надається державою" [7].

Структура державної системи опіки над дітьми-сиротами та дітьми, що залишилися без батьківського піклування, включає в себе такі навчально-виховні заклади: будинки дитини (вік 0-3 роки); дошкільні дитячі будинки (3-7 років); дитячі будинки змішаного типу (3-18 років); школи-інтернати (7-18 років); будинки інваліда (для дітей, що потребують спеціального догляду); спеціальні школи-інтернати (для дітей з вадами розвитку); професійно-технічні училища для дітей-сиріт (16-18 років); притулки для неповнолітніх – так званих "дітей вулиць", що займаються бродяжництвом, не мають постійного місця проживання (3-17 років) [8]. За даними Міністерства статистики України, на кінець 1997 року в Україні нараховувалося 39 шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на утриманні яких знаходилося 10723 дитини; 50 дитячих будинків системи Міністерства освіти України, в яких виховувалося 4076 дітей; 43 будинки дитини системи Міністерства охорони здоров'я України, в яких перебувало 4620 дітей. 93% від загальної кількості цих дітей – соціальні і лише 7% – біологічні сироти [9].

Діти, що перебувають на вихованні в закладах державної опіки, знаходяться на повному державному утриманні: вони забезпечуються їжею, одягом, мають дах над головою, але позбавлені головного – любові та уваги з боку близьких людей. Вони неминуче зазнають індивідуальної, соціальної, психологічної, материнської, патернальної та інших видів депривації (ізоляції від зовнішніх подразників, позбавлення або обмеження життєво важливих потреб дитини) [10]. Постійне перебування у закритому комунікативному просторі, відсутність особистих речей (крім одягу та предметів особистої гігієни), особистого простору, випадки жорстокого поводження з боку персоналу та інших вихованців закладу, відторгнення з боку суспільства спричинюють закомплексованість, емоційну невдоволеність дитини, відчуття нею власної неповноцінності [11]. Процес пристосування таких дітей до реального життя був ускладнений кризовою ситуацією 90-х років XX ст. (яка, власне, триває й досі).

Відсутність досконалої правової бази та юридичних механізмів стосовно випускників закладів системи державної опіки позбавляють останніх можливості отримати престижну професію, роботу, забезпечити себе житлом чи найбільш необхідними для життя предметами. Тому досить частими є випадки, коли такі діти,

входячи у дорослий світ і не маючи соціальних навичок особистого життя, потрапляють до кримінальних або люмпен-груп.

У зв'язку із загостренням проблеми сирітства, зокрема соціального сирітства, видано Указ Президента України від 17 жовтня 1997 року "Про затвердження заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків", в якому були окреслені завдання щодо поліпшення становища дітей даної категорії. Зокрема, в Указі зазначено, що "діюча структура закладів державної опіки потребує вдосконалення, існує необхідність створення нових форм влаштування дітей цієї категорії". Передбачалася реалізація заходів, окреслених в Указі, за такими напрямами: запобігання соціальному сирітству; поліпшення умов для розвитку, виховання та освіти, створення умов для соціальної адаптації; матеріальне забезпечення; нормативно-правове забезпечення охорони прав дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків [12].

В Україні в 90-х роках XX ст. набули поширення і якісного розвитку альтернативні державній форми опікування дітей-сиріт, серед яких чільне місце займали усиновлення (удочеріння), опіка та піклування. Згідно статті 101 Кодексу України про шлюб та сім'ю усиновлення (удочеріння) є оформлене спеціальним юридичним актом прийняття в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки [13]. Усиновлення (удочеріння) дітей-сиріт і дітей, позбавлених піклування батьків, відбувається відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 року "Про затвердження порядку передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземним громадянам і здійснення контролю за умовами їх проживання у сім'ях усиновителів" [14].

Усиновлення (удочеріння) є однією з найбільш прийнятних та сприятливих форм виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. У правовому відношенні такі діти повністю прирівнюються до рідних дітей і мають в особі батьків-усиновителів рідну сім'ю. Відповідно до законодавства, усиновлення (удочеріння) здійснюється виключно в інтересах дитини, але на практиці існує ряд порушень відносно дотримання цієї процедури. Досить частими є випадки нанесення дитині морально-психічних травм у разі, коли потенційні усиновителі подають дитині надію жити й виховуватися у сім'ї, а потім відмовляються від своїх намірів. Районними відділами освіти не ведеться у суворій послідовності облік кандидатів в усиновителі та дітей, які підлягають усиновленню; не відповідають вимогам журнали обліку; відбуваються порушення в оформленні анкет та інших документів, коли дитину ставлять на облік для усиновлення [15].

За статистичними даними, щорічна кількість усиновлень (удочерінь) в Україні на початку 90 -х років XX ст. зросла до 7800 дітей у 1994 році, у період до 1996 року зменшилася до 4400, а починаючи з 1998 року знову збільшувалася й досягла у 2000 році позначки 7700 осіб [16].

Згідно статтям 131, 132 Кодексу про шлюб та сім'ю України, опіка та піклування встановлюються для виховання неповнолітніх дітей, які внаслідок смерті, хвороби батьків, позбавлення батьківських прав чи з інших причин лишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей. Опіка встановлюється над неповнолітніми, які не досягли п'ятнадцяти років, піклування – над неповнолітніми віком від п'ятнадцяти до вісімнадцяти років. Ведення справ щодо опіки і піклування покладено на відповідні відділи й управління місцевої державної адміністрації. При органах опіки створюються опікунські ради, до складу яких входять працівники органів виконавчої влади державних і недержавних установ, дитячих закладів, представників громадськості [17]. Як свідчить статистика, у 90-х роках XX ст. постійно зростала кількість дітей, що перебували під опікою та піклуванням: у 1991 році їх налічувалося 40200 осіб, у 1998 році – 56900 осіб, у 2000 році – 61600 осіб [18].

Враховуючи вище сказане, хотілося б зазначити наступне: у 90-х роках минулого століття залишалася недосконалою законодавча база у роботі з дітьми-сиротами та дітьми, які залишилися без опіки батьків; на невисокому рівні знаходилося матеріально-технічне та фінансове забезпечення соціальних центрів, які проводили роботу в даному напрямку; робота значно покращилася б при наявності достатньої кількості спеціалістів, які були б добре обізнані у даній сфері діяльності; підвищення результативності показників гальмувалося також недостатньою на той час кількістю методичних рекомендацій та літератури для

Література

1. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навчальний посібник. – К.: ДЦССМ, 2002. – 132 с.
2. Соціальна робота з дітьми, молоддю, жінками, різними категоріями сімей: Аналітичний звіт щодо діяльності центрів соціальних служб для молоді / Упорядники: Р.Г. Драпушко, С.В. Толстоухова, О.К. Шатохіна, Л.І. Шамрай. – К.: УДЦССМ. – 1999. – 140 с.
3. Технології соціально-педагогічної роботи:

Навчальний посібник / За заг. ред. проф. А.Й. Капської. – К., 2000. – С. 198.
4. Причини інституціалізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки: Тематичне дослідження. – К., 2001. – С. 41.
5. Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: Державна доповідь про становище дітей. – К., 2000. – С. 18.
6. Конституція України від 28 червня 1996 р. (Витяг) // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей. – К., 2003. – С. 15.
7. Конвенція про права дитини // Там само. – С. 20.
8. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола; Загальна редакція А.Й. Капської. – К., 2002. – С. 58.
9. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посібник для підвищення кваліфікації працівників центрів соціальних служб для молоді: У 2-х ч. / За заг. ред. А.Я. Ходорчук. – Ч.1. – К.: УДЦССМ, 2001. – С. 174.
10. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога / Г.М. Бевз, І.В. Пєша. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – С. 10.
11. Соціальні служби – родині: Розвиток нових підходів в Україні / За ред. І.М. Григи, Т.В. Семигіної. – К., 2003. – С. 10.
12. Указ Президента України від 17 жовтня 1997 р. "Про затвердження заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків" // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту дітей. – К., 2003. – С.219-223.
13. Кодекс про шлюб та сім'ю України // Збірник міжнародних правових документів, законодавчих актів і нормативних документів України з питань соціально-правового захисту дітей. – К., АТ "Видавництво "Столиця", 1998. – С. 105.
14. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р. "Про затвердження порядку передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземним громадянам і здійснення контролю за умовами їх проживання у сім'ях усиновителів" // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту дітей. – К., 2002. – С. 226-230
15. Причини інституціалізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки. – К, 2001. – С. 26.
16. Становище дітей та жінок в Україні: Ситуаційний аналіз. – К., 2001. – С. 13-14.
17. Кодекс про шлюб та сім'ю України . – С. 111-113.
18. Становище дітей та жінок в Україні. – С. 13.

Надійшла до редколегії 24.02.2006 р.